Łódź i okolice w I połowie XIX w.

A. Osadnictwo wiejskie na obszarze Łodzi na początku XIX w.

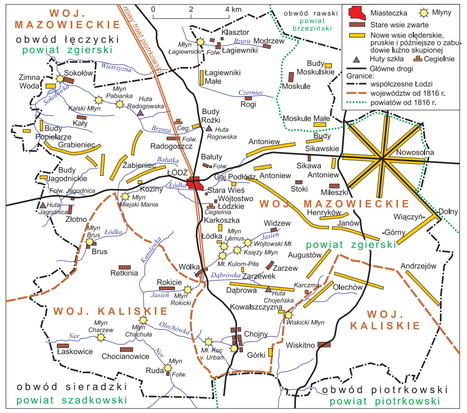

1A - Sieć osadnicza na obszarze obecnej Łodzi na pocz. XIX w. - mapa rekonstrukcyjna. **Skala 1:30 000**

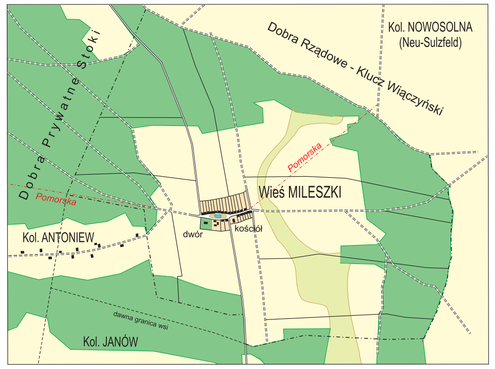

2A - Owalnica: Mileszki **Skala 1: 30 000**

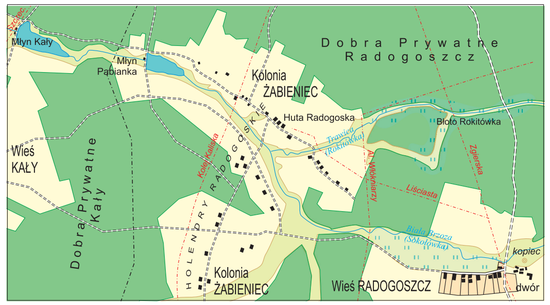

4A - Wieś olęderska: Żabieniec **Skala 1:30 000**

UKŁADY WSI KOLONIJNYCH

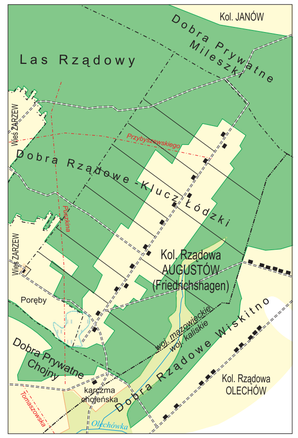

5A **Skala 1:30 000**
Rzędówka: Augustów

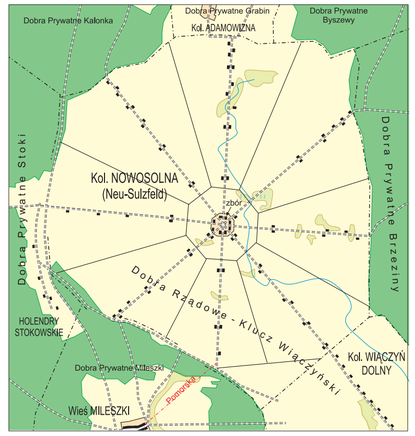

6A **Skala 1:50 000**
Założenie geometryczne: Nowosolna

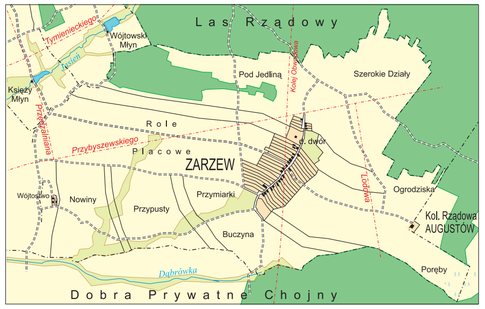

3A - Ulicówka: Zarzew **Skala 1: 30 000**

UKŁADY WSI ZAKŁADANYCH NA PRAWIE NIEMIECKIM

ELEMENTY KRAJOBRAZU NATURALNEGO I ZAGOSPODAROWANIA Z EPOKI PRZEDPRZEMYSŁOWEJ

- lasy
- łąki
- pola uprawne, pastwiska
- błota
- rzeki
- obszary siedliskowe wsi z pokazaniem układu działek
- granice wsi i kluczy majątkowych
- granice włók
- sieć drożna
- zabudowa
- stawy
- Lodowa — osie ulic współczesnych (dla orientacji)

B. Łódź rękodzielniczo-manufakturowa (1823-1840)

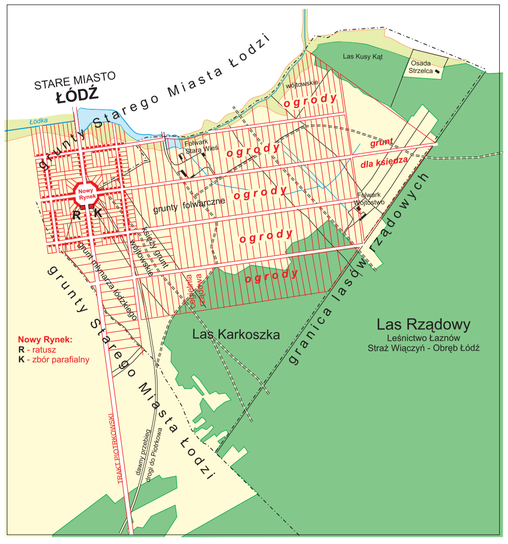
STARE MIASTO
ŁÓDŹ
grunty Starego Miasta Łodzi
Las Kusy Kąt
Osada Strzelca
ogrody
grunty dla księdza
grunty rolwarczne
R
K
Nowy Rynek:
R - ratusz
K - zbór parafialny
Las Karkoszka
Las Rządowy
Leśnictwo Łaznów
Straż Włączyn - Obręb Łódź
granica lasów rządowych
Stary Rynek
Rynek Fabryczny
Rynek Bielański
Rynek Piotrkowski
Rynek Zarzewski
Rynek Kolonii Czeskiej
Rynek Ratuszowy
Rynek Kościelny
Rynek Zgierski
Rynek Pabianicki
Rynek Ozorkowski
Rynek Aleksandrowski
Rynek Brzeziński
Rynek Łęczycki
Rynek Kutnowski
Rynek Rawski
Rynek Skierniewicki
Rynek Łowicki
Rynek Sieradzki
Rynek Kaliski
Rynek Ostrowski
Rynek Piotrkowski
Rynek Tomaszowski
Rynek Bełchatowski
Rynek Radomski
Rynek Kielecki
Rynek Sandomierski
Rynek Opoczyński
Rynek Inowrocławski
Rynek Włocławski
Rynek Płocki
Rynek Mławski
Rynek Ciechanowski
Rynek Warszawski
Rynek Grodziski
Rynek Kolski
Rynek Konin
Rynek Ostrowski
Rynek Kaliski
Rynek Sieradzki
Rynek Łęczycki
Rynek Łowicki
Rynek Skierniewicki
Rynek Rawski
Rynek Kutnowski
Rynek Aleksandrowski
Rynek Ozorkowski
Rynek Pabianicki
Rynek Zgierski
Rynek Ratuszowy
Rynek Kościelny
Rynek Bielański

ATLAS MIASTA ŁODZI

Plansza IV: Łódź i okolice w I połowie XIX w.

Marek Koter

Osadnictwo wiejskie na obecnym obszarze Łodzi w okresie przedprzemysłowym

W średniowieczu rozwój osadnictwa dokonywał się w ścisłym związku z układem sieci rzecznej. Doliny rzek, zwłaszcza większych, stanowiły naturalne korytarze dla przemieszczania się ludzi, w nich też powstawały pierwsze stałe osiedla. Okolice Łodzi, położone w pobliżu głównego działu wodnego, z dala od dolin większych rzek, były z tego względu później i słabiej zaludnione w porównaniu z innymi terenami ziemi łęczyckiej i sieradzkiej. Pomimo to w okresie średniowiecza na obecnym obszarze Łodzi powstało blisko 30 wsi oraz kilkanaście osad o charakterze protoprzemysłowym – młynów wodnych, rudni i kuźnic. Najstarsze wsie – Mileszki, Kały, Radogoszcz – powstały już zapewne z XII w., a pierwsze o nich wzmianki pochodzą z XIII w.

Typową formą osadnictwa wiejskiego była wieś zwarta. Siedliska najstarszych z nich miały często kształt owalnicy. Taką formę, ze stawem pośrodku, zachowały do dzisiaj np. Mileszki. Wsie zakładane w XIV–XVI w. na prawie niemieckim miały zazwyczaj kształt ulicówki, z zabudową po obu lub tylko jednej stronie drogi. Stosownie do trójpolowego systemu upraw, pola były skupione w trzech niwach. Nie wszystkie ówczesne wsie dotrwały do początku XIX w. W okresie zniszczeń i wyludnienia terenu w XVII i XVIII w. zniknęły m.in. Lipinki, Doły, Czerniec oraz Wola Stokowska – wszystkie położone niegdyś we wschodniej części obszaru. Takich wsi mogło być jeszcze 2–3 więcej.

Wśród osad protoprzemysłowych przeważały osady młyńskie. Położone one były albo na krańcach wsi, albo tworzyły samodzielne punkty osadnicze. Ponadto istniały rudnie i kuźnice – w Rudzie i Kulamie – ale ich żywot był krótkotrwały.

W latach 1783–1793 na obecnym obszarze Łodzi pojawiły się nowe formy osiedli wiejskich – tzw. kolonie „olędersk ie". Według wzorów holenderskich tworzono je na terenach podmokłych i leśnych, wzdłuż lokalnych, często krętych, dróg. Miały one kształt luźno skupionych kolonii, rozciągniętych wzdłuż całego areału wsi, gdyż każdy kolonista wznosił swoje gospodarstwo na własnym, obszernym paśmie ziemi (trójpolówka została zastąpiona płodozmianem). Powstały wówczas tzw. Holendry Chojeńskie (Dąbrowa), Holendry Mileskie (Janów i Henryków), Holendry Stokowskie (Augustów), Holendry Radogoskie (Żabieniec) oraz Holendry Kałowskie (Grabieniec). Obok kilku z nich utworzono huty szkła.

W tym czasie powstało też szereg drobnych osad związanych z eksploatacją lasów. Były to tzw. budy – Budy Stokowskie, Sikawskie, Jagodnickie i in. Budnicy zajmowali się produkcją smoły, dziegciu, potażu itp.

Po włączeniu tych terenów do Prus i po sekularyzacji w 1796 r. dóbr kościelnych, w dawnych łódzkich dobrach biskupów włocławskich oraz pabianickich dobrach biskupów krakowskich nowe władze utworzyły kilka regularnych kolonii pruskich. Miały one na ogół kształt geometrycznych, linearnych rzędówek (Olechów, Augustów, Wiączyń), jedynie Nowosolna otrzymała unikatową, ośmiowektorową formę radialną.

Na początku XIX w., do czasu uprzemysłowienia Łodzi, powstało na jej obszarze ponadto kilka dalszych, na ogół małych, nowych wsi, takich jak: Łagiewniki Małe, Moskule Małe, Różki, a także osad „strzelców" leśnych – Podłódź, Koziny.

Omówione wsie i osady, sukcesywnie włączane do Łodzi, wpływały w mniejszym lub większym stopniu na organizację przestrzenną miasta, a ich relikty są czytelne na ogół do dzisiaj w jego planie.

Warunki powstania Łodzi przemysłowej

Pierwsza myśl o zlokalizowaniu w Łodzi osady przemysłowej zrodziła się zapewne tuż po powstaniu Królestwa Kongresowego. Wynika to z listu ówczesnego burmistrza Łodzi, Szymona Szczawińskiego z 1815 r. do władz zwierzchnich, w którym pisał on m.in. „... gdy takowych rozmaitych rękodzielniczych fabryk w obrębie miasta tutejszego nie znajdują się, zatym w zaprowadzeniu onych podpisany uprasza (...). Miejsca na osadę tych dogodne w przyzwoitych punktach w mieście tutejszym wytknięte być mogą..."

Pozytywna decyzja w tej sprawie zapadła dopiero w 1820 r., a poprzedziła ją wizytacja tego terenu przez prezesa komisji Województwa Mazowieckiego (do którego Łódź należała) – Rajmunda Rembielińskiego. Wypadła ona pomyślnie, w efekcie czego, dekretem z 18 września 1820 r., namiestnik Królestwa powołał wytypowane przez komisje wojewódzkie ośrodki do rzędu „miast fabrycznych". Znalazły się wśród nich m.in. Łęczyca, Łódź i Zgierz.

Z raportu Rembielińskiego wynika, że o przemysłowym awansie Łodzi zadecydowały następujące czynniki: 1) istnienie na tym terenie rozległych gruntów rządowych, 2) zasobne w wodę rzeczki i strumienie wraz z istniejącymi na nich młynami wodnymi, dającymi się wykorzystać na cele przemysłowe, 3) łatwość zaopatrzenia w tanie drewno z rozległych miejscowych lasów, 4) dogodne położenie komunikacyjne przy budowanym od 1818 r. nowym trakcie łęczycko-piotrkowskim, 5) obecność w sąsiedztwie niedawno osiedlonych kolonistów i rękodzielników niemieckich, 6) świadome dążenie do ożywienia tej „posępnej" okolicy, „na pierwszy rzut oka dzikiej jeszcze natury robiącej wrażenie" oraz „miast po większej części żadnego dochodu nie dających".

Osada sukiennicza Nowe Miasto

Prawdziwym twórcą Łodzi przemysłowej był Rajmund Rembieliński. Już w czasie swej wizytacji w lipcu 1820 r. wydał on na miejscu szereg zarządzeń zmierzających do uporządkowania stanu zagospodarowania istniejącego miasteczka, a także wybrał miejsce pod założenie osady sukienniczej oraz osobiście określił zasady jej regulacji.

Przy tworzeniu osady sukienniczej, której nadano nazwę Nowe Miasto, starano się nie pomniejszać stanu posiadania mieszczan staromiejskich. Toteż nowa osada powstała głównie kosztem gruntów folwarków rządowych Stara Wieś i Wójtostwo Łódzkie. Z proboszczem łódzkim dokonano wymiany gruntów – otrzymał on charakterystyczny, trójkątny teren pomiędzy obecnymi ulicami: A. Kamińskiego, Źródłową i Uniwersytecką.

Nowe Miasto składało się z dwóch odmiennych funkcjonalnie części. Pierwszą stanowiło siedlisko, tj. obszar przeznaczony pod zabudowę. Usytuowano je na osi traktu piotrkowskiego, poniżej miejsca, gdzie przecinał on po grobli dolinę Łódki. Osada otrzymała zwarty, geometryczny kształt i zawierała się w prostokącie ulic: Północna, Wschodnia, Południowa i Zachodnia. Centralnym punktem osady był rynek, usytuowany – ze względów kompozycyjnych – na lokalnej kulminacji terenu. Otrzymał on oryginalny, unikatowy w skali Polski, ośmioboczny kształt. Pośrodku rynku trakt piotrkowski krzyżował się z ulicą Średnią, będącą odcinkiem drogi z jednej strony do Konstantynowa i Lutomierska, a z drugiej do Stoków, Nowosolnej i Brzezin. Był on więc również lokalnym węzłem komunikacyjnym.

Rynek Nowego Miasta miał pełnić funkcje reprezentacyjne w skali całej Łodzi, czego wyrazem było zlokalizowanie przy nim nowego ratusza. Zgodnie z obowiązującą w urbanistyce klasycystycznej zasadą formowania rynków jako placów otwartych, ratusz nowomiejski usytuowano w pierzei rynkowej, u wylotu traktu piotrkowskiego. Otrzymał on piękną formę architektoniczną, w stylu klasycymu-empiru, autorstwa B. Witkowskiego. Jego odpowiednikiem architektonicznym był – usytuowany na przeciwległym rogu rynku i ul. Piotrkowskiej – kościół ewangelicki św. Trójcy.

W odróżnieniu od gmachów reprezentacyjnych, zabudowa mieszkaniowa Nowego Miasta była skromna. W rynku stanowiły ją proste, jednopiętrowe domy murowane, przy pozostałych ulicach murowane i drewniane domy parterowe z mansardami. Łączyły one funkcję mieszkalną z produkcyjną; tę ostatnią pełniła duża izba warsztatowa z warsztatem tkackim. Wszystkie budynki były ujednolicone pod względem architektonicznym, gdyż zbudowano je według dostarczonych przez władze projektów budynków typowych. Część domów została wzniesiona jeszcze przed napływem werbowanych w krajach niemieckich sukienników, pozostałe wznosili oni sami, stosownie do tych samych projektów, korzystając z pożyczki rządowej i dostarczonych materiałów budowlanych. Łącznie w Nowym Mieście wyznaczono 184 nieduże działki budowlane. Jedyną budowlą przemysłową był folusz, usytuowany nad Łódką, u zbiegu ul. Północnej z obecną ul. J. Kilińskiego.

Uzupełnienie obszaru zabudowy osady sukienniczej stanowiły tzw. „ogrody sukiennicze", wytyczone po wschodniej stronie siedliska, w czterech rozległych pasach przy ulicach: Północnej, Średniej, Południowej i Podcegielnianej (ob. S. Jaracza), podzielonych również w sumie na 184 duże działki. Ta oryginalna forma urbanistyczna zdaje się nawiązywać do modnej w owym czasie koncepcji Roberta Owena, który sugerował potrzebę łączenia pracy w przemyśle z pracą na roli dla harmonijnego rozwoju człowieka. Istniał też aspekt praktyczny – rękodzielnicy mogli pozyskiwać z rozległych ogrodów własne warzywa i owoce, a nawet zboże.

Budowa Nowego Miasta, rozpoczęta w 1821 r., została ukończona w 1823 r. Wtedy też pojawili się w niej pierwsi sukiennicy. W wyniku przyłączenia do Łodzi terenów zajętych na urządzenie nowej osady oraz regulacji granic, terytorium miasta powiększyło się o ok. 300 ha i osiągnęło powierzchnię ok. 1540 ha.

Osada lniano-bawełniana Łódka

Łódzka osada sukiennicza była jedną z wielu tego typu osad w Królestwie. Nie ona też zadecydowała o zawrotnej, przemysłowej karierze miasta i jego wielkiej rozległości. U podstaw niebywałego awansu Łodzi legła decyzja o urządzeniu w jej sąsiedztwie dużej, jedynej w swoim rodzaju, osady lniano-bawełnianej, nazwanej Łódką. Jej budowę rozpoczęto w 1924 r. Urządzono ją według zupełnie innego, niż w przypadku Nowego Miasta, założenia przestrzenno-funkcjonalnego. Wynikało ono z odmiennej specyfiki wymienionych gałęzi włókiennictwa. W przemyśle wełnianym, słabiej zmechanizowanym, całość produkcji odbywała się w zasadzie w domach tkaczy, co znalazło odbicie w zwartości układu osady sukienniczej. Natomiast przemysły lniany i bawełniany korzystały już z całego systemu urządzeń mechanicznych – foluszów, bielników, magli, farbiarni, płukarni itp. – poruszanych energią wodną. Tym celom technicznym najlepiej odpowiadała rzeka Jasień, posiadająca bardziej wyrównane i wyższe wodostany niż płynąca obok miasta Łódka. Ponadto na Jasieniu od wieków istniał cały system spiętrzeń i młynów, które można było z łatwością zaadaptować do nowych celów przemysłowych.

Duża odległość potencjalnej osi przemysłowej nad Jasieniem od zbliźnionego zespołu Starego i Nowego Miasta, z którym nowa osada miała być połączona, zadecydował o ogromnej rozciągłości południkowej „Łódki". Na jej urządzenie trzeba było przy tym zająć całą wieś Wólkę oraz osady młyńskie Kulom-Piła, Lamus, Księży Młyn, Wójtowski Młyn i Araszt.

Zgodnie z koncepcją Rembielińskiego, w osadzie Łódce miał się odbywać pełny cykl produkcji wyrobów lnianych – począwszy od wytwarzania surowca, poprzez wyrób przędzy i tkanie płótna aż po złożone procesy wykańczalnicze. Stosownie do tego osada została podzielona na trzy wyspecjalizowane strefy produkcyjne – kolonie prządnicze, kolonię tkacką oraz tzw. „posiadła wodno-fabryczne".

Kolonie prządnicze wytyczono najpierw wzdłuż ulic Wólczańskiej i Widzewskiej (Kilińskiego); pierwszą nazywano Spinnlinie, drugą Buschlinie. Później powstała także kolonia przy ul. Zarzewskiej (Przybyszewskiego), zwana Nową Łódką, a od czeskich osadników także Böhmische Linie. Prządnicy mieli obowiązek samodzielnej uprawy lnu, toteż otrzymali duże, trzymorgowe (1,68 ha) działki. Po obróbce słomy lnianej przędli następnie – we własnym domach, na ręcznych kołowrotkach – przędzę lnianą, którą przesyłali z kolei do kolonii tkackiej, utworzonej po obu stronach ulicy Piotrkowskiej. Tkacze, nie uprawiający lnu, otrzymali mniejsze, jednomorgowe działki budowlano-ogrodowe (tym razem zrezygnowano z wydzielenia osobnych „ogrodów płócienniczych").

W swoich domach – również zbudowanych według jednolitego wzorca – tkali oni, na ręcznych warsztatach, płótno. „Ordynaryjne", szare płótno przesyłano następnie do „posiadeł wodno-fabrycznych", gdzie, w kolejnych manufakturach, podlegało ono różnorodnym procesom wykańczalniczym. W postrzygalniach, płukarniach i foluszach oczyszczano je z resztek paździerzy i nadawano zwartą fakturę. W bielniku poddawano je wybielaniu, mocząc w kadziach z wodą i wystawiając na działanie promieni słonecznych. W farbiarniach nadawano mu odpowiednie barwy, a w drukarniach ręcznymi stemplami nakładano różnorodne wzory i desenie. Produkt finalny wystawiano na sprzedaż na Rynku Bielnikowym, usytuowanym u zbiegu ul. Emilii (obec. bpa Tymienieckiego) i Piotrkowskiej; nabywali go zarówno kupcy krajowi, jak i rosyjscy, perscy, a nawet chińscy.

W osadzie Łódce wytwarzano również wyroby bawełniane. Różnica w cyklu produkcyjnym polegała jedynie na tym, że bawełnę – sprowadzoną z Ameryki – przędzono w mechanicznych przędzalniach (najbardziej znaną z nich stała się dekadę później „biała fabryka" L. Geyera). Potem tkano z niej ręcznie, w tej samej kolonii tkackiej, materiały bawełniane, które następnie poddawano podobnym procesom wykańczalniczym jak płótno lniane.

Osadę Łódkę zbudowano w latach 1824–1827. W 1828 r. powiększono ją – kosztem Wójtostwa Zarzewskiego – o kolonię płócienniczą, nazwaną, z racji pochodzenia jej mieszkańców, Ślązakami lub Szlezyngiem. W wyniku inkorporacji terenów zajętych pod urządzenie osady Łódki ogólna powierzchnia Łodzi powiększyła się do 2205 ha.

W okresie zorganizowanego osadnictwa przemysłowego, w latach 1821–1831, osiedliło się w Łodzi 1029 rodzin obcych rękodzielników i fabrykantów. Łączna liczba mieszkańców miasta wzrosła w tym czasie z 799 do 4343 osób.

Nowa Dzielnica

Pomimo kryzysu, jaki po upadku powstania listopadowego dotknął przemysł wełniany, a częściowo i lniany, Łódź rozwijała się w następnej dekadzie nadal dynamicznie. Zawdzięczała to głównie rozwojowi przemysłu bawełnianego. Nad Jasieniem powstały w tym czasie nowe manufaktury bawełniane. Najbardziej znana z nich, Ludwika Geyera, zatrudniała w 1840 r. około 600 pracowników i była największą fabryką bawełnianą w Królestwie. To w niej uruchomiono w 1838 r. pierwszą w Łodzi maszynę parową.

Stosownie do rozwoju przemysłu zwiększała się też liczba mieszkańców, która wzrosła w trójnasób i w 1840 r. liczyła już 15 500. W związku z tym władze, dążąc do zapewnienia prawidłowego rozwoju miasta w przyszłości, powiększyły znacznie jego obszar, włączając w 1840 r. do niego las rządowy obrębu Łódź. Na inkorporowanym terenie utworzono tzw. Nową Dzielnicę. Zgodnie z nazwą, była to pierwsza prawdziwie miejska dzielnica Łodzi. Nie była ona bowiem przeznaczona dla żadnej określonej kategorii zawodowej, lecz dla wszelkich przybywających do miasta nowych mieszkańców. Otrzymała ona gęstą siatkę ulic, w obrębie których wydzielono 300 foremnych działek budowlanych, o stosownej do potrzeb miejskich wielkości. Osią Nowej Dzielnicy była ulica Główna, przy której urządzono centralny plac dzielnicy – Wodny Rynek, a w jego sąsiedztwie pierwszy publiczny park w Łodzi – Park Źródliska (tzw. Kwela).

Po utworzeniu Nowej Dzielnicy obszar miasta zwiększył się o 534 ha i osiągnął powierzchnię 2739 ha. Regulacja tej dzielnicy była ostatnim planowanym, racjonalnym przedsięwzięciem urbanistycznym w dziewiętnastowiecznej historii Łodzi. Zasiedlenie Nowej Dzielnicy postępowało zresztą powoli i jeszcze w połowie XIX w. wiele placów nie było zabudowanych, a w jej wschodniej części nadal porastał las. Jego reliktem jest Park im. 3 Maja.

Materiały źródłowe

Plan sytuacyiny uregulowanych ogrodów sukienniczych w Mieście Łodzi..., ok. 1:5000, 1823, F. de V i e b i g.
Plan sytuacyiny Osady Rękodzielniczey Łódka pod miastem Rządowym Łódź (...) na Wyroby Lniane i bawełniane założonego..., ok. 1:5000, 1827, J. L e ś n i e w s k i.
Mappa Klucza Łódź Składającego się z Wsi Wólka, Widzew, Zarzew, Młynów Lamus, Xięży i Woytowski, Posiadeł Kółom i Piła, niemniey Dezerty Młynowej Araszt (...) oraz Grontów z Territorium Miasta Rządowego Łódź na Osadę Rękodzielniczą Łódka zaiętych..., ok. 1:5000, 1827, W. M i n k i e w i c z.
Mappa topograficzna Królestwa Polskiego (mapa Kwatermistrzostwa) 1:126 000, 1830–1843.
Plan sytuacyiny części Starego Miasta Łodzi z oznaczeniem rewiru na zamieszkanie Starozakonnych zaprojektowanego, ok. 1:5000, 1841, A. B r o c h o c k i.
Mappa Lasu Obrębem Łódź zwanego (ze schematem regulacji Nowej Dzielnicy), ok. 1:8400, po 1840 r., bez autora.

Literatura

B a r a n o w s k i B., 1974, *Zmiany w sieci osadniczej na obszarze obecnej Łodzi od końca XVI wieku do roku 1820*, Łódź.
K o s s m a n n O., 1966, *Lodz. Eine historisch-geographische Analyse*, Würzburg.
K o t e r M., 1969, Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej, Warszawa.
K o t e r M., 1974, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, Łódź.
K o t e r M., 1984, *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej*, [w:] *Myśl urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, Miscellanea Łódzkie, z. 1, s. 54–81.
K o t e r M., 1994, *Rola wiejskich elementów morfologicznych w procesie kształtowania układu przestrzennego Łodzi*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, red. M. K o t e r, J. T k o c z, UMK, UŁ Toruń–Łódź, s. 63–88.
O s t r o w s k i W., 1949, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce*, Warszawa.
R o s i n R. (red.), 1988, *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź.
R y n k o w s k a A., 1951, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź.
R y n k o w s k a A., 1960, *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (18120–1864)*, Warszawa.
S t e f a ń s k i K., 2002, *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, Łódź.

Nowosolna - zdjęcie lotnicze, skala ok. 1 : 25 000

Mileszki - zdjęcie lotnicze, skala ok. 1 : 1 500